

**ჯადოსნური საგნები,
ფრინველები და ცხოველები
ქართულ-თურქული ზღაპრების მატალითზე**

**MAGICAL OBJECTS,
BIRDS, AND ANIMALS
IN GEORGIAN-TURKISH FOLKTALES**

თამარ გოგოლაძე

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
გორი, საქართველო

Tamar Gogoladze

Gori State University
Gori, Georgia

აბსტრაქტი

სხვადასხვა ქვეყნის ზეპირ შემოქმედებაში ზღაპარს, უფრო მეტად ჯადოსნურ ზღაპარს, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს, რამდენადაც იგი არის ერთგვარი „ფსიქოლოგიური დაცლა“ ამა თუ იმ ერის შემოქმედებითი ენერჯისა და ჭეშმარიტად გამოხატავს მის ძირითად შეხედულებებს. ჯადოსნურ ზღაპარს თავისი სტრუქტურული ელემენტები გააჩნია. ზღაპრებში, როგორც წესი, გამოიყენება სხვადასხვა ჯადოსნური საშუალებები (საგნები, ფრინველები, ცხოველები).

საუკუნეების განმავლობაში ვითარდებოდა ქართულ-თურქული ურთიერთობანი, განპირობებული დაპყრობითი ომებითა თუ კულტურული თანაცხოვრებით, რამაც განსაზღვრა კიდევ მსგავსი სიუჟეტები ხალხის ფოლკლორშიც. თურქული ფოლკლორისათვის წყარო, ისევე როგორც საერთო აღმოსავლური კულტურისათვის, იყო არაბული ზეპირსიტყვიერება. ის განსხვავებულად ჩამოყალიბდა ე.წ. „დედაბრის ზღაპრების“ და მოხეტიალე ბარდის – მედაჰის ზღაპრების სახით. „დედაბრის ზღაპრები“ ძირითადად ვრცელდებოდა საზოგადოების დაბალ ფენებში, თუმცა მედაჰიც ხშირაც სარგებლობდა „დედაბრის ზღაპრებიდან“ სიუჟეტებით.

სიუჟეტის გავლენა-გავრცელებამ, ასევე, მოაღწია საქართველოშიც, რომლის საზღაპრო ეპოსი ძირითადად XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან გვხვდება შემკრებთა პუბლიკაციებში.

წინამდებარე სტატიის მიზანია ქართულ და თურქულ ზღაპრებში დასახელებული ჯადოსნური საგნების, ფრინველთა და ცხოველთა მსგავსება-განსხვავებებისა და ფუნქციების მიმოხილვა, რაც ემსახურება ზღაპართმცოდნეობის ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის ზოგად კვლევას.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ფოლკლორი, ქართული ზღაპრები, თურქული ზღაპრები, ჯადოსნური საგნები.

ABSTRACT

Within the oral creative traditions of various peoples, the fairy tale — particularly the magic tale — occupies a significant position, functioning as a mechanism of “psychological release” for collective creative energy and as an authentic articulation of a people’s foundational worldview. The magic tale has its own structural features and conventionally incorporates diverse magical agents, including enchanted objects, birds, and animals.

Over the course of centuries, Georgian-Turkish relations were conditioned by wars of conquest and cultural coexistence, circumstances that shaped similar narrative motifs in the folklore of both peoples. Turkish folklore, much like broader Eastern cultural traditions, drew substantively upon Arabic oral storytelling. Over time, it developed into distinct narrative forms, including the so-called “old woman’s tales” and the performative narratives of the wandering storyteller (*meddah*). The former circulated primarily among the lower social strata, yet meddahs often borrowed their storyline from “old woman’s tales”. The spread and influence of these storylines extended to Georgia as well, where the fairy-tale epic corpus is primarily attested in the published compilations of folklore collectors from the second half of the nineteenth century onward.

This article aims to explore the similarities, differences, and narrative functions of magical objects, birds, and animals featured in Georgian and Turkish fairy tales. This analysis contributes to the broader investigation of an important issue in folklore studies.

Keywords: Georgian folklore, Georgian fairy tales, Turkish fairy tales, magical objects.

შესავალი

სხვადასხვა ქვეყნის ზეპირ შემოქმედებაში „ზღაპარს“, უფრო მეტად „ჯადოსნურ ზღაპარს“, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს, რამდენადაც იგი არის ერთგვარი „ფსიქოლოგიური დაცლა“ ამა თუ იმ ერის შემოქმედებითი ენერჯისა და ჭეშმარიტად გამოხატავს მის ძირითად შეხედულებებს. ჯადოსნურ ზღაპარს თავისი სტრუქტურული ელემენტები გააჩნია, რომლის აღმოჩენა ეკუთვნის ფოკლორისტული სკოლის ლიდერს ვლადიმერ იაკობის ძე პროპს (1835-1970). „ზღაპრის შესასწავლად მნიშვნელოვანია საკითხი – რას აკეთებენ ზღაპრული პერსონაჟები, ხოლო საკითხები – ვინ აკეთებს და როგორ აკეთებს – შესწავლისათვის უკვე მეორეხარისხოვანია“ (პროპი 1984: 12).

ჩვენთვის ამ ეტაპზე საყურადღებო აღმოჩნდა სწორედ ის ფაქტი, რომელსაც ი. პროპი მოქმედების შემდგომ ასახელებს, როგორ, რით მოქმედებენ პერსონაჟები ამ კუთხით, რით ეხება ჯადოსნურ საგნებს პერსონაჟის ფუნქციონალური დატვირთვის, მით უმეტეს, რომ „თუ გმირი მიდის სახლიდან რაიმეს საძებრად და მისთვის სასურველი საგანი ძალიან შორსაა, მას შეუძლია გაფრინდეს ჯადოსნური ცხენით ან არწივით, ან მფრინავი ხალიჩით, ანდა მფრინავი ხომალდით, ეშმაკის ზურგზე შემჯდარი და ა.შ.“ (პროპი 1984: 32). ი. პროპის მიერ შესწავლილი და

გამოყოფილი 15 სიუჟეტიდან გრძნებით შეკრულთა და მოჯადოებულთა შესახებ თილისმის მფლობელის შესახებ (ჯადოსნური ნივთების მფლობელთა შესახებ) აუცილებლად გულისხმობს ჯადოსნურ საგანს, ფრინველს ან ცხოველს. სწორედ მათ მეშვეობით პერსონაჟთა ქმედება (ფუნქცია) ხორციელდება: „ხან ბოროტი იმარჯვებს კეთილზე, ხან კეთილი – ბოროტზე. ი. პროპი მათ „ჯადოსნურ საშუალებებს“ უწოდებს“ (იქვე: 86). „საშუალებას“ ზოგჯერ აძლევენ, ზოგჯერ მიასწავლიან, ამზადებენ, იყიდება და ყიდულობენ, შემთხვევით შოულობენ (პოულობენ), უეცრად თავისთავად ჩნდება, სვამენ ან ჭამენ, იტაცებენ. ხშირად სხვადასხვა პერსონაჟები „თვითონ თანხმდებიან, იყონ გმირის განკარგულებაში“. ი. პროპი გვთავაზობს „ჯადოსნურ საშუალებად“ სქემას, რომელშიც, თუ ტიპთა განსაზღვრის ამოსავლად ჯადოსნურ საშუალებათა გადაცემის ფორმებს ჩავთვლით, მაშინ შეიძლება კავშირთა ორი ტიპი დავადგინოთ: 1. ჯადოსნური საშუალების მოტაცება, რომელიც დაკავშირებულია გმირის მოსპობის (მოხრაკვის და სხვ.) ცდასთან, ნივთების გაყოფის თხოვნასთან, გაცვლის შეთავაზებასთან, 2. გადაცემისა და მიღების ყველა სხვა ფორმა დაკავშირებულია ყველა სხვა მოსამზადებელ ფორმასთან (იქვე: 88-89).

ჩვენი სტატიისათვის ორი ერის, ქართველთა და თურქთა, ჯადოსნურ ზღაპარში რა მსგავს ან განსხვავებულ „საშუალებას“ ვხვდებით, დავასახელებთ „ქართულ ხალხურ ზღაპრებს“ (1959) და „მსოფლიოს ხალხთა ზღაპრების“ ეგიდით გამოცემულ „თურქული ზღაპრებს“ (1972). რაც შეეხება ტექსტებს, მასში ძირითადად „დედაბრის ზღაპრებია“ შეტანილი... მედაპის ზღაპრები – „მტირალა ზღაპრებიდან“ „მცინარა კომში“ და „ორმოცი ვეზირის ზღაპრებიდან“ – „ხარბი ხოჯა“. ქართული გამოცემა შეირჩა იმდენად, რამდენადაც შეიცავს კახურ-ქიზიყურ, ქართლურ, იმერულ, რაჭულ ადაპტირებულ ზღაპრებს და საკვლევად წარმოდგენილია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის ზღაპარი.

სტატიის მიზანია სამი მსგავსი და ერთი განსხვავებული „ჯადოსნური საშუალების“ მაგალითზე აჩვენოს, „რა მოპარული“ ელემენტი ჯადოსნური ზღაპრის ფუნქციისა შეიძლება ჩაითვალოს „ზოგადად“ და რა განსხვავებული განსახილველი ქვეყნების ფოლკლორის ინდივიდუალობის გამოსახატავად. აქვე გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ თურქული ზღაპრები თარგმნილი ტექსტებითაა წარმოდგენილი, რომელიც ემყარება მთარგმნელის მიერ შერჩეულ ლექსიკას. ეს კიდევ ქმნის ერთგვარ დაბრკოლებას შედარებისათვის.

კვლევის მეთოდები

კვლევისას ვიყენებთ ტიპოლოგიური და შედარებითი ანალიზის მეთოდებს.

მსჯელობა

ქართველი და თურქი ხალხის ისტორია საუკუნეთა განმავლობაში მჭიდროდ უკავშირდება ერთიმეორეს. იქნებოდა ეს დაპყრობით-განმათავისუფლებელი ბრძოლები, ხიზნობა თუ კულტურული ურთიერთობა. ყოველივე ეს ფოლკლორსაც უქმნიდა მთქმელის მიერ შემოტანილი საინტერესო ამბის (ზღაპრის სახით) შევიწროებისა ან გაფართოებისათვის, ამას ემატებოდა სავაჭრო მექარავნების მიერ

შემოტანილი საქონლის უცხოური დასახელებების ჩართვაც თხოვრის პროცესში და სხვ.

თურქულ ჯადოსნურ ზღაპარში რამდენიმე ადგილას გვხვდება დევების დედა ან ჯადოქარი, რომელიც ცდილობს „ქვევრზე“ გადამჯდარი დაწიოს გმირებს შურის საძიებლად, ასეთ შემთხვევაში, ვფიქრობთ, მთარგმნელს უნდა მოეძებნა თურქული სიტყვის შესატყვისი და არა გადმოქართულებული „ქვევრი“, მით უმეტეს თურქულში „ქოთანი“ სხვა სიტყვით აღნიშნება (comek) და ქვევრი სხვა სიტყვით (surahi). კვლევის ამ ეტაპზე ვეცდებით თემის გაღრმავებას, კერძოდ, „ქვევრის“ სანაცვლო „საშუალების“ ზუსტი შესატყვისობისა და მისი ფუნქციური დანიშნულების საკითხის შესწავლას.

ზოგიერთი ქართული ზღაპრის სიუჟეტების მსგავსების მიუხედავად, უფრო მეტად შეინიშნება „ჯადოსნურ საშუალებათა“ გამოყენებაც. მაგალითად, **საგნებიდან:** ოქროს ქამარი, სარკე, მარილის ქვა, კენჭი, ალმასის მჭადი, სკივრი, ბორკილი, სავარცხელი, ოქროს პირსახოცი, ალმასის ქოში, ბეჭედი, წვეპლა, ბუმბული, ოქროს ყანა, შავი მდინარე, ეკლის ყვავილი, ჩონგური, ზეთი, ვარდი; **ხილიდან:** ვაშლი, მსხალი, თუთა, ბროწეული, ვაზი, ყურძენი. **ფრინველებიდან:** არწივი, ფასკუნჯი; **ცხოველებიდან:** თვალჩიტა, შავჩიტა, რაშები, თვალთულა რაში, იხვი, ძროხა, ხარი, ჭიანჭველა, ირემი...

თურქულ ზღაპრებში თითქმის ბევრგან ფიგურირებენ ფადიშაჰები, ფერიები, ცალკეა სულთანი. ჯინს მეზღაპრე არაბულიდან უნდა სესხულობდეს, მაგრამ გმირი უჯერებს უფრო ფერიას, ვიდრე – ჯინს. დიდი ადგილი უჭირავს თურქულ ზღაპარში უზარმაზარ არსებას – დევს, რომელიც ხშირად ქართულ ზღაპარშიც იმავე ფუნქციით გვევლინება: დევი ადამიანებს ჭამს, არის რამდენიმეთავიანი, ზოგჯერ ჰაერშიც დაფრინავს, თუმცა ზოგჯერ ადამიანსაც ეხმარება.

თურქულ ზღაპარში „ჯადოსნურ საშუალებათაგან“ გამოყენებულია: გასაღები, მარგალიტებიანი საბანი, „ელვის“ ქვა, მოთმინების ქვა, ვარცლი, თეთრი ვარდი, ბარი, ცოცხი, ნაფოტი, პირბადე, თავშალი, თმა, პერანგი, წყარო, ხიდი, ღობე, ვაშლი, ბროწეული, თურინჯი, ბალი... **ფრინველთაგან:** არწივი, სამოთხის ჩიტი, ზუმრუთანკა... **ცხოველთაგან:** ციკანი, სახედარი, გველი, რაში...

როგორც ზემოთ დასახელებულთაგან ირკვევა, ქართულ და თურქულ ზღაპრებში მსგავსია და ხშირად გამოიყენება სარკე (სარკის ნატეხი), ვაშლი, რაში; განსხვავებულებიდან ყურადღებას შევაჩერებთ თურინჯზე, უცხოურ ხილზე, ხოლო ქართული ფასკუნჯი და თურქული ზუმრუთანკა თითქმის ანალოგიური სახით ასრულებენ „ჯადოსნური საშუალების“ ფუნქციას.

სარკე – ქართულ ზღაპრებში ხშირად გვხვდება როგორც გარდასახვის „საშუალება“, მას აქცევენ ყინულის მდელოდაც. ზოგჯერ ჯადოსნური დანიშნულებითაც იკვეთება: „მეწვრილმანემ მოჰკრა თვალი ნატვრის თვალს, რომელის სარკის წინ იყო“ („ნატვრისთვალი“). ერთ ზღაპარში („ოილ-გულან-აღაჯი“) იგი მოსალოდნელი უბედურების მაუწყებელია. „მწუხარების სარკეა“ – „სარკემ“ ნახევარ გვერდზე ჩრდილი მაჩვენა“, რაღაც მწუხარების მაუწყებელია, „გზაში ამ სარკეში იცქირე და დაინახავ, მოგდევს თუ არა ეშმაკი“ („ხელმწიფის ვაჟის თავგადასავალი“).

„სარკე გადააგდე!“ – ქალმა გადააგდო, გაჩნდა ყინული, მორბის დევი, იქცევა, ფეხი უსხლტება, იტანჯება, მაგრამ იმასაც გაატანა და გადაიარა“ („შაფჩიტა რაში“).

თურქულ ზღაპრებში სარკე უფრო ხშირად გვხვდება. ერთ-ერთ ზღაპარს სათაურადაც აქვს „ჯადოსნური სარკე“. ადამიანის მიერ გადარჩენილი გველ-კაცა მასვე ურჩევს. მშობლებს შვილის ხსნის სამაგიეროდ სარკე გამოართვას. ეს სარკე მართლაც ჯადოსნურია: „ამოიღო სარკე ჯიბიდან და გადააბრუნ-გადმოაბრუნა, მერე შიგაც ჩაიხედა. უცებ მის წინ უხარმახარი არაბი აიტუნა და დასჭექა: – მიბრძანე, რა გნებავსო!“ („ჯადოსნური სარკე“). არაბი გმირს ყველა სურვილს უსრულებს, მაგრამ ცოლის ეშმაკური თხოვნით ფადიშაჰის ასული და დედაბერი თავის ქვეყანაში დააბრუნებს. გმირი თავგების მეშვეობით (სარკის ნატეხს – სხვაგან ასეა მოხსენებული – თ.გ.) სარკეს უკან იბრუნებს და ფადიშაჰი ხდება.

სხვა ზღაპარში („მტირალა ბროწეული და მცინარა კომში“) ეს სარკე დევებს აქვთ და მის მოსატანად გზავნიან სულთანს, მაგრამ მისი დანიშნულება გაურკვეველია. მთავარი ამ ზღაპარში უჩინმაჩინის ქუდი და ხალიჩაა. თურქულ ზღაპრებშიც მოჩანს სარკის არაჯადოსნური დანიშნულება: „მივიდა გოგო და სარკეში ჩაიხედა... სარკე ქვაზე დაახალა და ტირილი მორთო“ („მოცირმული ქოში“).

ვაშლი, როგორც ხილი და როგორც ჯადოსნური საგანი, ხშირად გვხვდება ქართულ თუ თურქულ ზღაპრებში. ვაშლს აძლევს უცნობი უშვილო ფადიშაჰს, მოხუც ცოლ-ქმარს და სხვ. თან არიგებს, რომ შუაზე უნდა გაიჭრას და ნახევარ-ნახევარი შეჭამოს წყვილმა. ვაშლი უცებ მშვენიერ ქალად იქცევა, ხან მშვენიერ ვაჟად, ხან სულაც გველი შეეძინებათ, რომლის ტყავში ადამიანი იმალება. ვაშლი, როგორც მითოლოგიური საგანი და ნაყოფიერებასთან დაკავშირებული, ტიპურია ორივე ქვეყნის ზღაპრებისათვის. მაგრამ ამისგან განსხვავებით თურქულ ზღაპარში გვხვდება ხილი თურინჯი.

თურინჯი, იგივე თრუნჯი, ციტრუს გრეიფურტის სახეობაა, თუმცა არ მოიხსენიება ჩვენ მიერ განხილულ ქართულ ზღაპართა კრებულში, მაგრამ გვხვდება თურქულ ზღაპრებში. მისი ნაყოფის მოტანას გადაწყვეტს შეჭზადე, რომელიც ობოლმა ბავშვმა ასე დაწყევლა: „– ჩემო შეჭზადე, მეტს არას გეტყვი, სამი თურინჯის დარდი შეგყროდესო“ („სამი თურინჯი“). თურინჯის ინტერესით გულშეყრობილი შეჭზადე წავა, მაგრამ სამივეს შეჭმა მოუხდება და აი, „შეჭზადე უკან მიუხედავად გარბოდა, მაგრამ გზაზე წყურვილისაგან პირი გაუშრა. აიღო ერთი თურინჯი და გაფცქვანა. ხედავს და რას ხედავს, ეს თურინჯი კი არა, თოთხმეტი დღის მთვარის მსგავსი ქალია! ისეთი ლამაზია, კაცი ცქერით ვერ გაძლება“.

თურინჯის შემოტანა ქართულ სინამდვილეში უფრო XVII-XIX-XX საუკუნეების ეპოქასთანაა დაკავშირებული, ამიტომ ს.ს. ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ მხოლოდ „ხედ“ მოიხსენიება.

ვაშლისა და თურინჯის ჯადოსნური თვისებები ზოგიერთ ზღაპარში მსგავსია, ზოგში – განსხვავებული. თუ ვაშლი ხშირად ნაყოფის მომტანია, შვილიერების მომცემი, მხიარულიც და მწუხარეც, დიდიც და გაურკვეველი ზომისა (ისეც, რომ ჯიბეში ჩაიდებოდეს), თურინჯიდან ქალები იბადებიან. ეს ალბათ მისი რამდენიმენაწილიანი შიგთავსით აიხსნება.

ჯადოსნურ ფრინველებს შორის გამოირჩევა ქართულში **ფასკუნჯი**, თურქულში – **ზუმრუთანკა**. ორივე ფრინველი თავიდანვე ჯადოსნურია და მაღლიერების ნიშნად ადამიანების მსგავსად ეხმარება: ზურგზე შეისვამს და უცხო მიწაზე გააფრენს („ბროწეულის ამბავი“). აქ მეფის ერთი ვეზირი გაიხსენებს ფასკუნჯს, ხოლო მეფის შვილის მიერ მისი ბარტყების გადარჩენის შემდეგ გმირს დახმარებას აღუთქვამს.

თურქულ ზღაპარში („ზუმრუთნკა“) ფადიშაჰის ვაჟს დაუმეგობრდება, როცა ეს უკანასკნელი მის ბარტყებს გადაარჩენს. ზუმრუთანკა მიიყვანს გმირს მამის სასახლეში და თვითონ უკან გაბრუნდება.

ვფიქრობთ, ეს ჯადოსნური ფრინველია, რომელიც „თურქული ზღაპრების“ წიგნის ბოლოს „შენიშვნებში“ ასეა განმარტებული: „ზუმრუთანკა – მითიური ფრინველი აღმოსავლეთის მითოლოგიაში“ (თურქული ზღაპრები 1972: 313).

ასევეა განმარტებული ქართული ზღაპრების ლექსიკონშიც: „ფასკუნჯი ზღაპრული ფრინველია“ (ქართული ზღაპრები 1959: 290).

დასკვნა

„ჯადოსნური საშუალებების“ ძიებამ ქართულ და თურქულ ზღაპრებში გვიჩვენა დასახელებული „საშუალებების“ მსგავსება-განსხვავებულობა, მაგრამ ფუნქცია-დანაშნულებათა „გარდასახვა-გადაქცევის“ პროცესი მოითხოვს მეტ სიღრმისეულ კვლევას, ხოლო წინამდებარე წერილი მხოლოდ განზოგადოებულ მასალად წარმოვადგინეთ.

გამოყენებული ლიტერატურა

თურქული ზღაპრები 1972: მსოფლიოს ხალხთა ზღაპრები. ი. გოცირიძის, ე. გულიაშვილის, ლ. ჩლაიძის, ნ. სხირტლამის მიერ თარგმნილი ტექსტები ლექსიკონით. ლია ჩლაიძის წინასიტყვაობით; გამომც. „ნაკადული“. თბილისი.

პროპი 1984: პროპი ვ., ზღაპრის მორფოლოგია. თარგმნა და წინასიტყვაობა დაურთო მარიამ კარბელაშვილმა. გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბილისი.

ქართული ზღაპრები 1959: ქართული ხალხური ზღაპრები. შ. ძიძიგურის რედაქციით. გამომცემლობა „საბლიტგამი“. თბილისი.

References

Georgian fairy tales 1959: Georgian folk tales. Publishing House “Sablitgami“, Tbilisi.

Propp 1984: Propp V., Morphology of the Fairy Tale. Translation and foreword by Mariam Karbelashvili. Publishing House “Mecniereba”, Tbilisi.

Turkish Fairy Tales 1972: Fairy tales of the peoples of the world. Publishing House “Nakaduli”, Tbilisi.